

Адресатна синтаксична одиниця на тлі міжрівневої взаємодії

Роботу виконано на кафедрі української мови ВНУ ім. Лесі Українки

У статті здійснено системний опис адресатних синтаксичних одиниць, визначено їхні семантико-граматичні особливості на матеріалі сучасної української літературної мови. Адресатні компоненти розглянуто на тлі семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної структур речення.

Ключові слова: адресат, валентність, відмінок, предикат, синтаксема.

Костусяк Н. Н. Адресатная синтаксическая единица на фоне межуровневого взаимодействия. В статье проводится системное описание адресатных синтаксических единиц, определяются их семантико-грамматические особенности на материале современного украинского языка. Адресатные компоненты рассматриваются на основе семантико-синтаксической, формально-синтаксической и коммуникативной структур предложения.

Ключевые слова: адресат, валентность, падеж, предикат, синтаксема.

Kostusyak N. M. Addresive Syntactical Unit on the Base of the Level Interaction. In article is organized system description addressees, are determined their semantics-grammatical particularities on material of the modern Ukrainian language. The addressees are considered on base semantics-syntax, formally-syntax and communication structures of the sentence.

Key words: addressee, valence, case, predicate.

Постановка наукової проблеми та її значення. Принципова відмінність досліджень новітнього типу полягає в тому, що в них рельєфно відбито системну інтеграцію різнорівневих мовних одиниць, об'єднаних спільністю функцій, та акумульовано увагу на описі їхнього вияву в різних комунікативних ситуаціях. Особливо пріоритетні студії, у яких розглянуто проблеми динаміки розвитку сучасної української мови, ураховано ті мовні процеси та зміни, що відбуваються в ній. В орбіту наукових зацікавлень все частіше потрапляють питання, пов'язані з усебічним вивченням нових властивостей категорійного апарату. На таких засадах побудовано праці, в центрі мовознавчого пошуку яких перебувають одиниці синтаксичного рівня мови.

В історії синтаксису відомі різні спроби опису компонентів речення. Традиційна граматики пропонує аналіз головної синтаксичної одиниці за частинами мови, членами речення і морфологічними категоріями, залишаючи без уваги семантико-синтаксичний та комунікативний (темо-ремне членування) аспекти. Із розвитком теорії комунікації розроблено функційний аспект речення, який, на думку Б. О. Абрамова, має переваги перед іншими [1, 99]. Такий підхід значно розширив межі традиційного розуміння речення. У системі наявних дефініцій головної синтаксичної одиниці переважає розгляд її компонентів з урахуванням між'ярусної взаємодії, а також дослідження відповідних зон відхилення від системно заданих зразків, що дає змогу вирізнити і первинну, і вторинну (похідну) сфери функціонування аналізованих компонентів. В україністиці синтаксичні конструкції як двобічні мовні явища проаналізовано в працях І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка, О. Г. Межова й ін. Проте вказані питання потребують глибшого вивчення, оскільки до сьогодні ще не створено загальноприйнятої класифікації субстанціальних компонентів, також немає єдиного погляду на синтаксему, по-різному мовознавці трактують межі семантично елементарних речень, докладного розгляду потребують різні категорії речення, найбільшою мірою це стосується категорії адресатності. Актуальність нашого дослідження значною мірою зумовлена сучасними новаторськими підходами до тлумачення мовних явищ, що забезпечує комплексний аналіз адресатної одиниці в семантико-синтаксичній структурі елементарного простого речення.

Мета праці полягає в системному вивченні адресатних синтаксичних одиниць, визначенні їхніх семантико-граматичних особливостей на матеріалі сучасної української літературної мови. Відповідно до поставленої мети окреслено такі завдання: 1) вирізнити й охарактеризувати семантичні різновиди адресатних синтаксем залежно від семантичних типів предикатів; 2) дослідити семантичні процеси ускладнення аналізованих компонентів; 3) описати центральні й периферійні морфологічні

засоби вираження семантико-синтаксичної категорії адресатності; 4) з'ясувати співвідношення семантико-синтаксичної структури речення з його формально-синтаксичним та актуальним членуванням (на матеріалі адресатних синтаксем).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасній вітчизняній граматиці набула важливого значення проблема опису семантичної організації речення. Центральним компонентом головної синтаксичної одиниці виступає предикат, який виконує першорядну роль для конституювання її семантичної структури. Він впливає на вибір тих чи тих субстанціальних синтаксем, “тобто імплікує їх появу своїм значенням” [3, 28]. Адресат як один із різновидів субстанціальних одиниць уходить у валентну рамку предиката й зазвичай перебуває в правобічній позиції: ...*вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотих* (Ю. Мушкетик); *Козаки дякували отаманові та кухареві за хліб-сіль...* (Ю. Мушкетик). Семантична диференціація предикатів дає змогу виділити семантичні варіанти адресатних синтаксем. Із-поміж останніх основним виступає компонент у функції адресата дії: *Цар із свого широкого халамидного рукава щедро роздає гетьманові та старшинам села й містечка* (Ю. Мушкетик). У лінгвістиці усталася думка про те, що дієслово-предикат не тільки прогнозує функції залежних субстанціальних компонентів, а й чітко визначає їхню кількість. Відповідно до цього адресатні синтаксеми можуть перебувати у валентному оточенні таких типів дієслівних предикатів: 1) семивалентних, які вважають ієрархічно верхинними ознаковими словами [9, 295; 7, 270, 272]. Це компоненти із семантикою переміщення об'єкта за допомогою транспорту. Крім адресата, вони вимагають заповнення таких позицій ліво-бічної та правобічної валентності: суб'єкта, об'єкта, інструменталія, локатива зі значенням вихідного пункту руху, шляху руху й кінцевого пункту руху, наприклад: *Вої ...везли (кіньми) з сусідніх селищ вино (ханові) (через степи) (до палацу)* (Д. Міщенко); 2) шестивалентних, що передбачають реалізацію суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія та двох локативних синтаксем: *Харч лебедям (люди) возили велосипедом (із села) (до озера)* (П. Загребельний); 3) п'ятивалентних; залежні від них іменники виконують роль суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, вихідного та кінцевого пунктів руху: *Вона винесе йому води (з хати) (на подвір'я)* (В. О. Шевчук); 4) чотиривалентних, які вимагають суб'єкта, об'єкта, адресата й інструменталія: *...я ... написав (листа) ... жінці (ручкою)* (Олесь Гончар); 5) тривалентних із семантикою “давання”, рідше розповіді, повідомлення, конкретної фізичної дії: *...дав він (крамар. – Н. К.) козакові (синьої) габи* (Ю. Мушкетик); *...(твоя) мати віддала мені (святковий батьків) одяг...* (Є. Гуцало); *Перехрест ... розповів Маркові про Киліяну* (Ю. Мушкетик); *...Марко виповідає Лаврінові все...* (Ю. Мушкетик); *...отаман ... кинув козакові півкоти одчипного* (Ю. Мушкетик). Як засвідчують подані структури, адресатний компонент, крім облігаторного, може мати й факультативний вияв: *Марко фарбував камкові полотнища* (Ю. Мушкетик); 6) двовалентних, що передбачають наявність суб'єкта та адресата: *Гетьман ... кивнув парубкові...* (Ю. Мушкетик); *Орлові ячали лебеді, (але він не полював їх уже навіть уві сні)* (Ю. Мушкетик).

З урахуванням специфіки та частоти функціонування всі вирішені типи предикатів, у валентному оточенні яких перебуває адресат, диференціюємо на центральні й периферійні. Центр формують три- та двовалентні ознакові слова, периферію становлять семивалентні – чотиривалентні класи дієслів.

В українській мові адресатна синтаксема зрідка залежить від прикметникових компонентів, що, на нашу думку, слід кваліфікувати як предикати якості-відношення. Такий статус ці одиниці одержали через їхню підвищену валентну спроможність, оскільки свій валентний потенціал вони реалізують не тільки за допомогою суб'єкта, а й вимагають інших контекстних партнерів із відповідною семантикою. Наприклад: *...вдячна вона цьому старому чоловікові за його безгрішні ласки, за солодоці й за тихі слова* (Ю. Мушкетик); *...він (султан. – Н. К.) винен їм (яничарам. – Н. К.) платню за три роки...* (П. Загребельний); *Нікому і нічого я не винна* (М. Олійник). Структури поданого типу часто корелюють із реченневими побудовами, у ролі головного компонента яких виступає дієслово. Варто зауважити, що адресатні синтаксеми перебувають у валентній рамці обох типів конструкцій, пор.: *Сковорода ... був безмежно вдячний йому за мужність, за винахідливість* (В. А. Шевчук); *Я вдячний вам за шану й славу* (В. А. Шевчук); *...Чужкрав почувається вдячним князеві...* (Д. Міщенко) і *Що моя поміч? Князеві Тивері слід дякувати...* (Д. Міщенко).

Спільність усіх проаналізованих речень полягає в тому, що спеціалізованим морфологічним засобом семантичної категорії адресатності виступає давальний відмінок. На думку І. Р. Вихованця,

датив, виконуючи в поданих структурах роль відмінкової домінанти, “грунтується передусім на семантико-синтаксичній ознаці пасивності, а також фінальної спрямованості дії на адресата в її цільовому різновиді. У зв’язку з цим він поєднується з дієсловами, які позначають цілеспрямовану дію” [7, 73]. Лексичне наповнення давального відмінка пов’язане з назвами істот, переважно осіб, в інтересах яких або на шкоду яких відбувається дія, наприклад: ...*Січ послала Дорошенкові листа...* (Ю. Мушкетик); *Двоє ... татар ... підвели ханові ... коня...* (Ю. Мушкетик); (*Рогатинець*) *подарував мені сідло, а Маркові – сагайдак* (Р. Іваничук); *Федоська ...ткнула чоловікові ... конверт* (М. Олійник). На думку, О. К. Безпояско, “функція адресата формується з урахуванням не лише відмінкової форми у ролі адресата; спеціалізація семантико-синтаксичних ознак адресатності відбувається у так званих “семантичних комплексах”, де об’єднані навколо предиката аргументні суб’єкт, адресат, об’єкт [4, 40].

Давальний відмінок, крім суто адресатного значення, може функціонувати із семантикою адресатної посесивності. Й. Ф. Андерш зауважує, що вказана грамема одночасно залежить від дієслова й іменника. Відповідно до цього вона виступає компонентом структур, для яких характерна наявність опорного дієслова та пов’язаного з давальним опорного іменника [2, 222–226, 228–232]: *Славута обрізав коневі копито* (В. Малик); ...*молодий князь прохромив ним груди нападникові* (В. Малик). Адресатно-посесивна функція давального відмінка великою мірою ґрунтується на транспозиційних процесах. Як зазначає І. Р. Вихованець, “давальний посесивний формується на основі семантико-синтаксичних ознак атрибутивної субстанціальності” [5, 119]. Такого типу транспозиційний процес складається з кількох ланок. За комунікативної потреби для конденсації висловлення давальний прямує в придієслівну позицію “внаслідок об’єднання двох семантично елементарних речень, друге з яких, зазнавши редукції предиката із значенням належності, згорнулося в невластне субстантивне словосполучення, опорним компонентом якого став об’єкт (предмет) володіння, а залежним – суб’єкт володіння у формі родового відмінка” [8, 19]. Далі трансформаційний ланцюг продовжує перетворення першого елементарного речення і невластне субстантивного словосполучення на просте ускладнене речення, у якому грамема родового відмінка заступає грамема давального. Отже, транспозиційні процеси відбуваються в такій послідовності: *Лаврін ... перев’язав козакові рану* (Ю. Мушкетик) ← *Лаврін перев’язав рану + рана козака* ← *Лаврін перев’язав рану + Козак має рану*.

Ускладнення адресатної синтаксеми іншим субстанціальним значенням простежуємо в семантично неелементарних реченнях із подвійним синтаксичним зв’язком, де датив перебуває в синтаксичній залежності від двох дієслів: *Вони (приїжджі. – Н. К.) ... наказали Лаврінові засипати коням вівса* (Ю. Мушкетик) ← *Вони (приїжджі) наказали Лаврінові + Лаврін засипле коням вівса*; *Звеліли ми Капканчику Семену казати судові правду нестеменну* (Л. Костенко) ← *Звеліли ми Капканчику Семену + Капканчик Семен казатиме судові правду нестеменну*. У структурах зазначеного типу аналізована синтаксема виражає складне значення адресатного об’єкта дії – потенційного суб’єкта дії і перебуває “поза експліцитною предикатною валентністю” [5, 117].

Периферію власне-відмінкового функціонування адресатної синтаксеми становить прийменниковий родовий відмінок: ...*для студбатиців привезли зброю найновішого зразка* (Олесь Гончар); ...*він написав листа до О. Кониського (Перебенді)...* (Р. Горак); *Знову власноручно складав Аарон листа до Василя* (П. Загребельний). Зазначений тип транспозиційного генітива корелює з формою датива як центрального репрезентанта адресатності, пор.: *Молодиця ... готувала для рубачів вечерю...* (Г. Тютюнник) і *Молодиця готувала рубачам вечерю*; (*Роксолана*) *написала коротенького листа до султана...* (П. Загребельний) і *Роксолана написала коротенького листа султанові*.

В адресатну сферу давального відмінка може потрапляти також відмінкова форма кличного. У цій позиції засвідчені такі різновиди вокатива: семантично складний кличний (кличний адресата – потенційного суб’єкта дії, стану, процесу, якості), семантично складний кличний акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб’єкта, кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов’язаного з ним займенникового іменника другої особи, та кличний однокомпонентного речення як конденсат адресатно-предикатно-суб’єктної структури [7, 79]. Конструкції з вокативом адресата вольової дії – потенційного суб’єкта дії становлять семантично складну структуру, у якій кличний відмінок “виступає конденсатом згорнутого речення і, приєднуючись до базового речення, вихідну адресатну семантику доповнює семантикою потенційного суб’єкта при предикатах в імперативній формі” [5, 140]. Ускладнену значеннєву природу аналізованого різновиду кличного відмінка увиразнюють відповідні реченнєві трансфор-

мації: *Нічим не журися, Грицю* (Л. Костенко) ← *Маруся просила Гриця, щоб він (Гриць) нічим не журився*; *Борисе Михайловичу, ... будьте відверті* (М. Олійник) ← *Леся попросила Бориса Михайловича, щоб він (Борис Михайлович) був відвертим*; *Будьте обачніші, Лесю* (М. Олійник) ← *Климент Васильович попросив Лесю, щоб вона (Леся) була обачніша*. Проаналізована джерельна база засвідчує, що в українській мові адресатно-суб'єктний вокатив може функціонувати в ролі залежного компонента, підпорядкованого таким типам імперативних ознакових слів: 1) предикатам дії: *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко); 2) предикатам процесу: *Та не хвилюйся, мамо* (В. О. Шевчук); 3) предикатам стану: *Вір мені, Лавріне* (Ю. Мушкетик); 4) локативним предикатам: *Лежи, дочко, в оцьому закапелку...* (Є. Гуцало); 5) предикатам якості та якості-відношення, морфологічними репрезентантами яких виступають власне прикметники або ступеньовані прикметникові компоненти разом з імперативною формою дієслівної зв'язки *бути*: *Спокійні будьте, тітусю!* (Б. Лепкий); *(Дитино), будь мудріша* (Т. Яковенко).

Вокатив із значенням акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта не входить у валентну рамку дієслова-предиката. Крім нівеляції суб'єктної семантики, він засвідчує появу детермінантних ознак, оскільки перебуває в залежному зв'язку з усією предикативною основою речення, а також актуалізацію адресатної семантики, наприклад: *З твоїми оцінками, Інно, могли б запропонувати тобі що-небудь і краще* (Олесь Гончар).

У сфері вторинного вияву адресатності перебуває кличний ідентифікуючий полісемантичний. Таке явище маємо за умови, якщо вокатив корелює з адресатною синтаксею, репрезентованою займенником другої особи однини чи множини зазвичай у формі датива: *Полковнику, вам лист від кошового* (Л. Костенко).

На думку І. Р. Вихованця, семантико-синтаксичну функцію адресата мовлення – потенційного суб'єкта дії виконують й автономно вжиті грами кличного відмінка [7, 78]. Вокативні речення дослідник вважає утвореннями синтаксемного характеру, які “в семантико-синтаксичному плані членуються на дві конститутивні синтаксеми, одна з яких є лексично вираженою, складного семантико-синтаксичного змісту (суб'єктно-адресатна семантика), а друга – лексично не вираженою, нульовою (предикатна семантика)” [6, 61]. Отже, функціонування вокативних конструкцій великою мірою ґрунтується на редукції імперативних предикатів, а тому форми кличного відмінка в позиції автономного синтаксичного утворення доцільно кваліфікувати як конденсати речення, синкретичні компоненти. І. Р. Вихованець вважає, що “кличний відмінок, очевидно, варто визнати першим за рангом реченнєвотвірним відмінком, оскільки він майже в усіх випадках виступає конденсатом суб'єктно-предикативно-адресатної структури” [5, 143]: *“Ох Степанку, Степанчику...”* (Р. Федорів); *Лесю, Лесю!* (М. Олійник).

Компоненти з адресатною семантикою варто розглянути також з урахуванням формально-синтаксичного рівня мови. І. Р. Вихованець вважає, що адресатна синтаксема, виражена давальним відмінком, виконує роль “придієслівного напівслабокерованого другорядного члена речення” [7, 73]. На нашу думку, вид підрядного зв'язку між дативом й опорним дієсловом тісніший порівняно зі слабким керуванням. Водночас він має дещо менший вияв, ніж за умови сильного керування, хоча великою мірою тяжіє до останнього. Тому вважаємо за потрібне надати йому статусу напівсильного керування. Такий самий зв'язок характерний і для прийменникових форм родового. Вторинну сферу адресатності формує кличний відмінок з адресатно-суб'єктним значенням. Функціонуючи в імперативних структурах, він виступає репрезентантом підметової позиції, а отже, перебуває з присудком у предикативному зв'язку. “Тут дієслівні присудки у формі другої особи наказового способу вимагають другоособового з функціонального погляду кличного відмінка іменників, а підмет (кличний відмінок) підпорядковує присудок формою числа” [10, 195], пор.: *Заспівай мені, друже боярине, пісню про місяця-князя* (В. Малик) і *Заграй, музика, заспівайте, ангели в небі...* (О. Довженко). Одним із вторинних виявів адресатності виступає кличний відмінок із семантикою акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта. За такої умови вокатив перебуває в периферійній формально-синтаксичній позиції детермінанта. У структурі простих речень ступінь залежності таких компонентів від дієслова, на думку Н. Ю. Шведової, “сягає майже нуля” [11, 80]: *От-от, саме цього, мамо, й прагнуть кращі уми Зачіплянки...* (Олесь Гончар).

Для виокремлення граматичної специфіки адресатної синтаксеми досить показове її співвідношення з комунікативним рівнем мови. За актуального членування речення в типових виявах вона виступає компонентом комплексної реми [7, 73]: (Лаврін. – Н. К.) / *подякував господарям за ночівлю,*

за сало та хліб... (Ю. Мушкетик); ...калга-солтан / доповів *ханові* про бій... (Ю. Мушкетик). Адресат, репрезентований кличним відмінком, подібно до називного, найчастіше виконує комунікативну функцію теми, наприклад: *Дядьку, / просніть* (О. Коломієць); *Ой ніченько, / туманом розстелись...* (О. Богачук). Проте контекст може змінювати це співвідношення внаслідок пристосування, модифікації висловлення в інтонаційному та змістовому плані до своєї мети, до свого комунікативного завдання. Великою мірою це стосується синтаксичних побудов, у яких грамема кличного перебуває в постпозиції щодо предиката. Відповідну закономірність відзначаємо в однослівних висловленнях нерозчленованого характеру з вокативом, який виконує роль реми, наприклад: – *Мальво! Мальво! Соломієчко!* – кликала на своєму подвір'ї, але ніхто чомусь не одізвався (Р. Іваничук).

Актуальне членування значної частини структур із грамемою кличного відмінка в семантико-синтаксичній функції акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта та кличного ідентифікуючого полісемантичного великою мірою зорієнтоване не лише на порядок розміщення компонентів, а й на їхню комунікативну значущість. Зокрема, у висловленнях *А таки приїхав твій батько, / доню...* (П. Загребельний); *Я для тебе горів, / український народі...* (В. Симоненко); *От де зустрілися, / Панасе* (Ю. Яновський); *Сади Абхазії, / ви знов переді мною!* (В. Сосюра) грамема кличного незалежно від позиції реалізує тему.

Висновок і перспективи подальших досліджень. У сучасній українській літературній мові адресатна синтаксема функціонує як компонент, що має стосунок до семантико-синтаксичного, формально-синтаксичного, морфологічного та комунікативного рівнів мови. Урахування такого комплексу критеріїв дає змогу адекватно й усебічно проаналізувати зазначений тип синтаксичних одиниць. Наведені в статті положення, на нашу думку, перспективні для подальшого вивчення цієї проблеми.

Література

1. Абрамов Б. А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков [Текст] : [учеб. для студ. вузов] / Б. А. Абрамов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 276 с.
2. Андерш И. Ф. Дательный принадлежности в современном русском и украинском литературных языках [Текст] / И. Ф. Андерш // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – Киев : Наук. думка, 1975. – С. 222–238.
3. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською [Текст] : [монографія] / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.
4. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) [Текст] : [монографія] / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
5. Вихованець І. Р. Система відмінків в українській мові [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Університет. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
8. Городенська К. Г. Дерииваційна природа давального адресатної посесивності [Текст] / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 19–22.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій [Текст] : [монографія] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
11. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения [Текст] / Н. Ю. Шведова // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.

Статтю подано до редколегії
15.12.2010 р.